

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), *Güz 2017, Cilt:5, Sayı:10, 5:81-97*

Gönderim Tarihi: 24.11.2017

Kabul Tarihi: 22.12.2017

FIKİH PSİKOLOJİSİ BAĞLAMINDA MÜCTEHİD PSİKOLOJİSİNİN NASLARIN FİKHİ YORUMUNA ETKİSİ*

Cemalettin ŞEN**

Öz

Tespit edebildiğimiz kadarıyla yeni bir kavram olan *müctehid psikolojisi*, “ictihad ehliyetine sahip fıkıh bilgininin, şer’î delillerden amelî hüküm çıkarma aşamasında akıl, zekâ, bilinç, irade, algı, gelişim, duygu vb. psikolojik süreçler açısından durumu” olarak tanımlanabilir. Bu çalışmada, her şeyden önce müctehide ait psikolojik yapının, nasların fıkhi yorumuna etkisini ortaya koymak amaçlanmıştır. Çalışmanın ikinci amacı ise “psikolojik veriler ışığında fıkıhın yeniden ve bütün olarak araştırılması” olarak tanımladığımız *fıkıh psikolojisi* alanına müctehid kavramı bağlamında katkı sağlamaktır. Çalışma, müctehidin sadece ictihad aşamasındaki psikolojik durumunun, nasların yalnızca fıkhi yorumuna etkisi konusyla sınırlandırılmıştır. Sonuç olarak, müctehidin psikolojik yapısının yeterli ve sağlıklı olmasının, nasların fıkhi yorumunu olumlu etkilediği ve sözde değil özde fakih olmanın bu olumlu etkiyi arttıracığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Müctehid, Fıkıh, Nas, Yorum, Psikoloji.

THE EFFECT OF THE PSYCHOLOGY OF MUJTAHID ON THE LEGAL INTERPRETATION OF THE “NAS”S IN THE CONTEXT OF FIQH PSYCHOLOGY

Abstarct

Psychology of mujtahid, a new concept as I determined, can be defined as “the state of jurist who has the capacity of ijtehad, at the stage of extracting practical rules from the sher’i arguments, in terms of psychological processes as such reason, intelligence, conscience, will, perception, evolution, sense etc.” This paper aims at explore the effect of psychological structure of mujtahid which, above all, on the legal interpreting of nass. The second purpose of this study is to contribute to the field of *fiqh psychology* which I have defined as “researching fiqh again and as a whole in the lights of psychological data” in the context of mujtahid concept. Hence, this study is limited by just the matter of that the effect of the psychological state of mujtahid at stage of ijtehad on legal interpretation of “nas”s. Finally, it could be said that being of mujtahid adequate and healthy psychologically has positive influences on legal interpretation of nas and being a genuine jurist, not so-called one may increase this positive influence.

Keywords: Mujtahid, Fiqh, Nas, Interpretation, Psychology.

* Bu makale, 08-10 Mayıs 2017 tarihinde Malatya’da düzenlenmiş olan “İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar İmkânlar ve Sorunlar” adlı uluslararası sempozyumda yazar tarafından sunulan “Müctehid Psikolojisinin Nasların Fıkhi Yorumuna Etkisi” başlıklı tebliğin yeniden düzenlenmiş ve gözden geçirilmiş hâlidir.

** Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Ana Bilim Dalı, c.sen1@hotmail.com ORCID ID 0000-0002-3999-5426

Giriş

Bu çalışmada, her şeyden önce ruh ve bedene sahip bir varlık olan müctehide ait psikolojik yapının, lafız ve manadan oluşan nasların fikhi yorumuna etkisini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu şekilde insanın iç ve dış yapısına paralel olarak nasların öz ve söz bütünlüğüne de gönderme yapılmış olacaktır. Çünkü ruh-beden bütünlüğü, insanın ideal yorumlara ulaşabilmesi için ne kadar önemliyse mana-lafız tamlığı da nasların doğru yorumlanabilmesi için o kadar önemlidir.

Çalışmanın ikinci amacı ise “psikolojik veriler ışığında fikhın yeniden ve bütün olarak araştırılması” olarak tanımladığımız *fikh psikolojisi*¹ alanına müctehid kavramı bağlamında katkı sağlamaktır.

Çalışma, müctehidin sadece ictihad aşamasındaki psikolojik durumunun, nasların yalnızca fikhi yorumuna etkisi konusunda sınırlandırılmıştır. Fakat bu etkinin ne olduğundan çok ne olabileceği üzerinde durulmuş, böylece tarihsel bir dökümden ziyade teorik bir zemin oluşturmak hedeflenmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

Sözlükte “çaba, gayret, güç, zorluk” manasına gelen *cehd* (الجهد) kökünden türemiş olan *ictihad* (الإجتهد) kelimesi, “elden gelen çabayı harcamak, bütün gücü sarf etmek” gibi anlamlara gelir.² İctihadın pek çok tarifi yapılmıştır.³ Bunlardan birisinde ictihad, “nassın lafız ve manasından hareketle, nassın bulunmadığında da çeşitli istinbat metotları kullanılarak şer’î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşma çabası” olarak tanımlanmıştır. Bu çabayı gösteren kimseye de *müctehid* (المجتهد) denir.⁴ Müctehid kelimesi Kur’ân-ı Kerim’de geçmemekle beraber bazı hadislerde sözlük anlamı çerçevesinde kullanılmıştır.⁵

Tespit edebildiğimiz kadarıyla yeni bir kavram olan *müctehid psikolojisi*, “ictihad ehliyetine sahip fikh bilgininin, şer’î delillerden amelî hüküm çıkarma aşamasında akıl, zekâ, bilinç, irade, algı, gelişim, duyu, duygu vb. psikolojik süreçler açısından durumu” olarak tanımlanabilir.

¹ Cemalettin Şen, “İslam Hukukunda Bilincin Hak ve Sorumluluklara Etkisi”, (doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), s. 12; Cemalettin Şen, *Bilinç ve Etkisi: İslam Hukukunda Bilincin Hak ve Sorumluluklara Etkisi*, Bursa: Emin Yayınları, 2010, s. 38.

² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 3. basım, Beyrut: Dâru Sâdır, 1994, “chd” mad.

³ Bazı ictihad tanımları için bkz. Ebû İshak eş-Şîrâzî, *el-Lüma’ fî usûli’l-fikh* (nşr. Muhyiddin Dîb Mesto ve Yûsuf Ali Bedîvî), 4. basım, Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1429/2008, s. 258; Tâceddin el-Urmevî, *el-Hâsıl mine’l-Mahsûl fî usûli’l-fikh* (nşr. Abdüsselâm Mahmûd Ebû Nâcî), Beyrut: Dârü’l-Medâri’l-İslâmî, 2002, II, 265; Muzafferüddin İbnü’s-Sââtî, *Nihâyetü’l-vüsûl ilâ ilmi’l-usûl*, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1425/2004, s. 276; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985, I, 17; Muhammed Emîn eş-Şînkîti, *Müzekkire fî usûli’l-fikh* (nşr. Ebû Hafis Sâmî el-Arabî), Mansûre: Dârü’l-Yakîn, 1419/1999, s. 526.

⁴ Hacı Yunus Apaydın, “İctihad”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, 432.

⁵ Örnek için bkz. *el-Muvatta’*, “Cenâiz”, 43.

Nas (النص), “genelde, hüküm kaynağı olması yönüyle Kitap ve Sünnet’in ifadeleri anlamında” bir terimdir.⁶ Müctehidin, nasların lafız ve manalarından hareketle fıkhi yorumlara ulaşabilmesi için çeşitli yöntemlere başvurması kaçınılmazdır.

Nasların anlaşılması ve yorumlanması⁷ aşamasında kullanılan başlıca yöntemler şunlardır: a) Lafzi yorum yöntemi: Bu yöntemde dil bilimi ekseninde hareket edilir. Lafzın delalet ettiği mana çeşitli ilkeler⁸ ışığında dil kurallarına katı bir biçimde bağlı kalınmak suretiyle tespit edilmeye çalışılır. b) Tarihî yorum yöntemi: Bu yöntem, nasların geldiği tarihsel şartların dikkate alınması yani sebab-i nüzûl ve sebab-i vürûduna göre anlaşılması fikrine dayanır. Buna göre nasların manaları, nâzil veya vârid oldukları ortamda ve şartlarda mündemiçtir. Ayet ve hadisler, o şartlar bilinerek anlaşılabilir. c) Gâî (amaçsal) yorum yöntemi: Bu yöntemde, nassın anlaşılması ve nastan şer’î hüküm çıkarılmasında, nassın amacı belirleyicidir.⁹

2. Müctehid Psikolojisinin Nasların Fıkhi Yorumuna Dinî Açıdan Etkisi

a) Müctehidin İnanç Durumu

Müctehidin Müslüman olması şarttır.¹⁰ Bu nedenle kâfirin ictihadı geçersizdir.¹¹ Çünkü İslam’ın temel kaynakları olan Kitap¹² ve Sünnet’e¹³ ait metinlerden hüküm çıkarmak, dinî bir sonuç ortaya koymaktır. Nitekim bu çaba, sevap kazandırıcı bir amel yani ibadet olarak kabul edilmiştir.¹⁴ Müslüman olmayanların ibadetleri ise geçersizdir.

⁶ Hacı Yunus Apaydın, “Nas”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 391.

⁷ Genel olarak insanın eylemlerinin, sözlerinin, meydana getirdiği ürünlerin ve kurumların anlamını kavrama ve yorumlama sanatı olarak tanımlanan (Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 3. basım, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 1999, s. 413) *hermeneutik (yorum bilgisi)*, felsefede, kutsal kitaplar, şiirler, felsefe metinleri gibi ilk bakışta kavraması son derece güç olan çok okumalı metinlerin en iyi biçimde yorumlanmaları amacıyla geliştirilmiş kuramlar, yöntemler, yaklaşımlar bütünü nitelendirmektedir. Sarp Erk Ulaş v.dğr., *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002, s. 1613.

⁸ Örneğin “Kelâmda asıl olan mânâ-yı hakikîdir.” *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Dersaadet: Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, 1322 h., mad. 12.

⁹ Ayhan Ak, *İslam Hukuk Felsefesi: Köken ve Uyum Odaklı Analiz*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014, s. 261-262. Ayrıca bkz. Adnan Koşum, *Nasları Anlama ve Yorumlamada Yöntem Sorunu: Fazlurrahman Örneği*, İstanbul: İz Yayınları, 2004, s. 26-27.

¹⁰ “Müctehidin geçerli bir imana sahip olması gerekir. Çünkü iman etmek, bütün kullar için şarttır.” Bahrülülûm el-Leknevî, *Fevâtihu’r-rahâmût bi-şerhi Müsellemi’s-sübût*, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1423/2002, II, 405.

¹¹ Şa’bân Muhammed İsmâil, *Usûlü’l-fikhi’l-müeyesser*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008, II, 292.

¹² “Müslümanlar, Kur’an’ı sadece yazılı bir metin olarak görmemekte, dinlenen ve algılanan bir hitap olarak algılamaktadırlar.” İsmail Albayrak, “Müslüman Toplumlarında Kur’ân-ı Kerîm’in Yeri ve Tefsiri”, *Diyanet İlmî Dergi [Kur’an]*, (2011), s. 469.

¹³ “Müctehidin şer’î hükme ulaşırken bunun delillerini bilmesi gerektiği gibi bu delillerin kaynağını (Allah) ve o delilleri tebliğ edeni (Hz. Peygamber) de tanıması gerekir.” Abdüsselâm Mahmûd Ebû Nâcî, *Usûlü’l-fikh*, Beyrut: Dârü’l-Medâri’l-İslâmî, 2002, s. 363; Abdürrahîm Ya’kûb, *Teysirü’l-vüsûl ilâ ilmi’l-usûl*, 2. basım, Riyad: Mektebetü Abikân, 1431/2010, II, 259.

¹⁴ “İctihad edip isabet eden iki ecir, hata eden bir ecir alır.” Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, IV, 198, 204, 205; Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-*

Diğer yandan, Müslüman olmayan bir fıkıh araştırmacısı, nasların ilahi kaynağını kabul etmediği için bu metinleri hiçbir zaman içselleştirip samimi yorumlara ulaşamaz.¹⁵

İlginçtir ki dilimizde “Yasada veya örf ve âdet hukukunda uygulanacak kuralın açıkça ve tereddütsüz olarak bulunmadığı konularda, yargıcın veya hukukçunun düşüncelerinden doğan sonuç” olarak tanımlanan ictihada genel hukuki bir anlam verilmişken; “Bir konuda ayet ve hadislerle dayanarak yargıya varan, karar veren din düşünürü” şeklinde tarif edilen müctehid kelimesine ise sadece dinî bir mana yüklenmiştir.¹⁶

Ayrıca müctehidler, “Âlimler, peygamberlerin vârisleridir.”¹⁷ hadisinde ifade edilen âlim kavramının kapsamında olduğu açıktır. Dolayısıyla Müslüman olmayan kişilerin icihadının kabul edilmesi, onların bir yönüyle Hz. Peygamber’e (sav) vâris oldukları yanlış sonucunu doğurur.

Müctehid hakkında derin kelâm bilgisinin yerine kişiyi Müslüman kılmaya yetecek ölçüde kesin inancın şart koşulması, akaid konularında mukallid olmanın ictihada engel görülmemesi,¹⁸ müctehidin bid’atçı olmaması,¹⁹ sağlam itikad sahibi olması beklentisiyle de ilintili bir husustur.²⁰

b) Müctehidin İbadet Durumu

Tespit edebildiğimiz kadarıyla müctehidin ibadet durumu, kaynaklarda doğrudan ele alınmamaktadır. Fakat bazı eserlerde söz konusu edilen müctehidin

Câmi’u’s-sahîh, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, “İtisâm”, 13, 21; Müslim b. Haccâc, *el-Câmi’u’s-sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, “Akziye”, 15; İbn Mâce, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, “Ahkâm”, 3; Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, “Akziye”, 2; Nesâî, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, “Ahkâm”, 2; “Kudât”, 3. Bu hadis ışığında yapılan ayrıntılı açıklamalar için bkz. Debûsî, *Takvîmü’l-edille fi’l-usûl* (mukaddime ve nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys), Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1421/2001, s. 409; Ebû Ya’lâ el-Ferrâ, *el-Udde fi usûli’l-fikh* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1423/2002, II, 416; Gazzâlî, *el-Menhûl fi’l-usûl* (nşr. Muhammed Hasan Heyto), 2. basım, Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1419/1998, s. 563; Alâeddin es-Semerkandî, *el-Mizân fi usûli’l-fikh* (nşr. Yahyâ Murad), Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1425/2004, s. 427; Üsmendî, *Bezlü’n-nazar fi’l-usûl* (nşr. Muhammed Zeki Abdülber), Kahire: Mektebetü Dâri’t-Türâs, 1412/1992, s. 695; Muhammed Ebû Zehre, *Usûlü’l-fikh*, Kahire: Dârü’l-Fikri’l-Arabî, ts., s. 388.

¹⁵ “İnanan kişinin tutumuyla düşünen kişinin tutumu arasında bir uçurum olmasa bile büyük bir farkın olduğu inkâr edilemez. İnanan kişi, Tanrı’ya kulak verdiği takdirde doğruluğundan asla şüphe edilemeyen, kesin bir sözün muhatabı olduğunu düşünür. Fakat filozof böyle değildir. Eğer o, bir metni düşünürse, onun anlamını düzenler ve sanki yazarıyla birlikte metni yeniden yazar.” Zeki Özcan, *Teolojik Hermenötik*, İstanbul: Alfa Yayınları, 1998, s. 53.

¹⁶ <http://www.tdk.gov.tr>, 18.03.2017.

¹⁷ *Müsned*, V, 196; Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, “Mukaddime”, 32; Buhârî, “İlim”, 10; İbn Mâce, “Mukaddime”, 17; Ebû Dâvûd, “İlim”, 1; Tirmizî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, “İlim”, 19.

¹⁸ Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm*, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1432/2011, IV, 397.

¹⁹ Bir görüşe göre *bid’atçı müctehid* (المجتهد المبتدع), “bid’ati nedeniyle kâfir olan müctehiddir.” Refîk el-Acem, *Mevsû’atü mustalahâti usûli’l-fikh inde’l-müslimîn*, Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1998, II, 1363.

²⁰ Apaydın, “İctihad”, 439.

âdil veya fâsık olması meselesi, ibadet konularındaki titizlik, gevşeklik²¹ veya ihmali de kapsamaktadır. Bu nedenle *adalet*²² ve *fisk*²³ kavramlarıyla ilgili değerlendirmeleri, ibadet açısından da ele almak mümkündür.

Adalet, ictihadın oluşumu için şart değildir. Fakat müctehidin fetvasının kabulü için şarttır.²⁴ Çünkü fâsıkların naslar hakkındaki bildirimlerini kabul etmemek gerekir.²⁵ Dolayısıyla adalet şartını taşımayan kişi ictihad ederse kendisi bununla amel etmek zorundadır. Fakat başkaları için gerekmez.²⁶

c) Müctehidin Ahlak Durumu

Müctehidin nasları yorumlarken var gücüyle çalışması, sürekli bir gayret içinde olması ve elinden gelen çabayı harcaması gerekir.²⁷ Çeşitli ictihad tanımlarında göze çarpan *fart-ı mesâî*,²⁸ *istifrâğü'l-cühd* (استفراغ الجهد),²⁹ *istifrâğü'l-vüs'* (استفراغ الوسع),³⁰ *bezlü'l-cühd* (بذل الجهد),³¹ *bezlü't-tâka* (بذل الطاقة)³² ve *bezlü'l-vüs'* (بذل الوسع)³³ gibi ifadeler de zaten çalışma, gayret ve çabanın, ictihadın ayrılmaz vasıfları olduğunu göstermektedir.

21 Müctehidin dinî konularda gevşeklik göstermemesi şarttır. Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl* (nşr. Sâlih Süheyl Ali Hamûde), Amman: Dârü'l-Fârûk, 422/2011, III, 1174.

22 "Şahitliğin kabul edilmesi hususunda şart koşulan ahlaki adalet için de çeşitli tarifler verilmiştir. Bunlardan birine göre büyük günahlardan (kebîre) kaçınan, farz olan vazifeleri yerine getiren, davranışlarının iyisi kötüsünden daha çok olan kimse adalet vasfını (adl) taşımaktadır." Hayrettin Karaman, "Adâlet", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, 343.

23 Fisk, dinin emir ve yasaklarına aykırı davranmak demektir. Ali Şafak, "Fisk", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, s. 37.

24 Adaletin müctehidin kavlinin veya fetvasının kabulünde gerekli olduğu noktasında ihtilaf yoktur. Abdurrahman Zâyidî, *el-İctihâd bi-tahkîki'l-menât ve sultânih fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1426/2005, s. 47.

25 Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (nşr. Acil Câsim Neşmî), 2. basım, İstanbul: İrşad Yayınları, 1414/1994, IV, 273; Bahrülulûm el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahâmût*, II, 405; Leknevî, *Kamerü'l-akmâr alâ Nûri'l-envâr*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995, II, 155; Hudarî, *Usûlü'l-fikh*, 6. basım, Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1389/1969, s. 367; Ya'kûb, *Teyşîrü'l-vüsûl*, II, 259.

26 Abdülkerim en-Nemle, *el-Mühezzeb fi ilmi usûli'l-fikhi'l-mukâren: tahrîr li-mesâlihi ve dirâsetihâ dirâse nazariyye tatbikiyye*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999, V, 2326.

27 Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 396; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, I, 242.

28 Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*, (çev. Baha Arıkan), Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1955-1956, II, 14.

29 İsnævî, *Nihâyetü's-sûl fi şerhi Minhâci'l-vüsûl* (nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil ve Ahmed Ferid el-Mezîdî), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009, IV, 479; Şemseddin el-Cezerî, *Mi'râcü'l-Minhâc* (nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil), Kahire: Matba'atü'l-Hüseyn el-İslâmiyye, 1413/1993, II, 283.

30 Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fikh*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988, II, 489; Şehâbeddin el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1432/2011, s. 384; Şemseddin İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh* (nşr. Fehd b. Muhammed es-Sedhân), Riyad: Mektebetü Abîkân, 1420/1999, IV, 1469.

31 Hamed el-Kebîsî, *Usûlü'l-ahkâm ve turuku'l-istinbât fi't-teşri'i'l-İslâmî*, Dimaşk: Dârü's-Selâm, 1430/2009, s. 448.

32 İbn Emîru Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr*, 2. basım, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983, III, 291; Emîr Abdülazîz, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, I-II, Beyrut: Dârü's-Selâm, 1418/1997, II, 743.

33 Ebû Nâcî, *Usûlü'l-fikh*, s. 361; Nezâr Hamâdû, *el-İctihâd bi'r-re'y fi't-teşri'i'l-İslâmî*, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1430/2009, s. 59.

Müctehid, daima doğrunun peşinde olmalıdır. Bu bağlamda, gerektiğinde görüşünü değiştirmesinin caiz olduğu söylenebilir.³⁴ Hatta hatalı olduğunu anladığı bir konuda ısrar etmeyip görüşünü mümkün olduğunca hızlı bir şekilde değiştirmesi (*sür'atü'r-rücû' ile'l-hak*) (سرعة الرجوع إلى الحق) gereklidir.³⁵

Müctehid, nasları yorumlarken özellikle kullandığı yöntemler noktasında itidalli olmalı, aşırı yorumlardan kaçınmalıdır.³⁶ Mesela lafzi yorum yöntemindeki aşırılık sonucunda şer'î yapı, lafız kalıplarının arasına hapsedilmiş olur ve isabetli şer'î neticeler elde edilemez.³⁷ Tarihî yorum yönteminde aşırılık sonucunda ise şer'î yapı içerisindeki bütün ilkelerin bu yöntemle izahı, hatalı sonuçların ortaya çıkmasına sebep olur. Lafızlardan ve amaçlardan soyutlanarak, nasların tarihsel yorum metodu ekseninde anlaşılmaya çalışılması, elde edilen sonuçları şer'îlik ekseninden kaydırır. Gâî (amaçsal) yorum yönteminde aşırılık sonucunda ise denge gözetilmez, diğer unsurlar görmezlikten gelinirse bütün meseleler, amaçlar ekseninde çözümlenmeye çalışılırsa ilkesel mübalağa sebebiyle geçerli şer'î sonuçlar elde edilemez.³⁸

Müctehid, sorumluluk bilincine sahip olmalıdır. Öncelikle ictihadlarından dolayı dinen sorumlu olduğunu³⁹ unutmamalıdır. Hataya düşme endişesi nedeniyle ictihad etmekten kaçınmamalıdır.⁴⁰ Yeterli bilgiye sahip olmadığı veya tereddüt ettiği alanlarda görüş bildirmemesi,⁴¹ nasların doğru yorumlanması açısından çok

³⁴ Hanbelîzâde Muhammed Şâkir, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, Dımaşk: Dârü'l-Beşâir, 1424/2004, s. 390. Şu bir gerçektir ki yorumların bizatihi bağlayıcılıkları yoktur; ancak naslarla uygunlukları ölçüsünde bir anlam ifade edebilirler. bkz. Salih Akdemir, "Nas ve Yorum İlişkisi", *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Samsun, 1989, s. 538.

³⁵ Ukbe b. Alkame şöyle demiştir: "Hakkı işittiğinde Evzâî'den daha hızlı dönüş yapmanı görmedim." Ali b. Sa'd b. Sâlih ed-Duvayhî, *Usûlü mezhebi'l-İmâm el-Evzâî min vâkı'i fikhîh ve âsârih*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1425/2004, s. 32. Hak peşinde olma ve gerektiğinde görüşünü değiştirme ile ilgili olarak Şâfiî'nin kavli kadîm ve kavli cedîdi meselesi için bkz. Muhammed Ebû Zehre, *İmam Şâfiî* (çev. Osman Keskiöglü), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 173-175 ve 342-343.

³⁶ Kur'an'ın tefsirinde orta yol ve itidal üzere bir metot izlenmelidir. İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtûbî, *el-Muvâfakât fî usûli's-ser'â* (nşr. Muhammed Abdullâh Dirâz), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts., III, 409.

³⁷ "Allah'ın kelâmı olan Kur'an, kuşkusuz tarih üstü bir metin olup indiği dönemden kıyametin sonuna dek bütün insanlar için bir rehberdir. Ancak bu durum Kur'an'ın bir tarihin içine indiği, ilk muhataplarının dilini kullandığı, ilk etapta onların zihin dünyasını hedef aldığı, dolayısıyla anlaşılmasının da aynı tarihî evreyi bilmekle mümkün olabileceği realitesini ortadan kaldırmaz. Bu realite, Kur'an'ın sadece Arapça söz dizimi veya kelime bilgisinden hareketle anlaşılacağını ortaya koymaktadır. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Kur'an'ın Anlaşılmasına Tarihin Etkisi", *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi* (edt. Mehmet Mahfuz Söylemez), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 68.

³⁸ Ak, *İslam Hukuk Felsefesi*, s. 261-263.

³⁹ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *et-Telhîs fî usûli'l-fikh* (nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, s. 523.

⁴⁰ Yunus Vehbi Yavuz, *Hanefî Mezhebinde İctihad Felsefesi*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1993, s. 32-33.

⁴¹ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, Bulak: Dâru Sâdir, 1322-1324 h., II, 354.

önemlidir.⁴² İctihad şartlarını haiz olmayan kişiye müctehid denilemeyeceği ve görüşlerinin şer'an geçersiz sayılacağı malumdur.⁴³

Müctehid, konu bakımından sınırlarını bilmeli, haddi aşmamalıdır. Bu bağlamda icthad edilebilecek saha (*mesâil-i icthâdiyye*) (المسائل الإجتهدية) yani icthad konusu (*müctehedün fih*) (المجتهد فيه) durumların dışına çıkılmamalıdır. Dolayısıyla müctehidin, sübutu ve delâleti kati olan naslar⁴⁴ hakkında icthad etmesi haramdır.⁴⁵ Aslında buna teknik olarak icthad da denilmez.⁴⁶

Müctehidin, mezhep içi veya mezhepler arası farklı icthadları hoşgörülle karşılaşması, güvenilir olması,⁴⁷ takvalı olması⁴⁸ ve ilim aşkına sahip olması⁴⁹ da bir müctehidde olması beklenen ahlaki⁵⁰ niteliklerdendir.

3. Müctehid Psikolojisinin Nasların Fıkhi Yorumuna Bedensel Açıdan Etkisi

a) Müctehidin Cinsiyet Durumu

Geçmişten günümüze erkek müctehidlerin sayıca çok daha fazla olması gerçeği, kadın müctehidlerin icthadlarının güvenilirliğine bir zarar vermez.

Bazı âlimler müctehidin erkek olmasını şart olarak kabul etmiştir.⁵¹ Fakat bu görüşün isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü âlimlerin çoğunluğuna göre ashâb-ı

⁴² "Sizin fetva vermeye en cüretkâr olanınız, cehenneme atılmaya en cesaretli olanınızdır." Dârimî, "Mukaddime", 20. "Yüce Allah ilmi kullarının kalbinden silmek suretiyle değil âlimlerin ruhunu kabzetmek suretiyle kaldırır. Nihayet hiçbir âlim kalmayınca halk kendilerine cahil birtakım kimseleri önder edinir. Bunlara mesele sorulur. Onlar da ilimleri olmadığı hâlde fetva verirler de hem kendileri sapıklığa düşer, hem de halkı doğru yoldan saptırırlar." Buhârî, "İlim", 34; Müslim, "İlim", 13. Tâbiîn hadis âlimlerinden Şa'bî şöyle demiştir: "Bilmiyorum demek, ilmin yarısıdır." (لا أنري نصف العلم) Hâce Abdullah el-Herevî, *Zemmü'l-kelâm* (nşr. Abdurrahman Abdülaziz eş-Şebel), Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1418/1998, III, 167.

⁴³ İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, IV, 167.

⁴⁴ *Mecelle*'de, "Mevrid-i nasta icthada mesağ yoktur." (mad. 14) şeklinde ifadesini bulan genel anlayış da aklın nas karşısındaki pozisyonunu ve icthadın alanını belirler. Nassın bulunduğu konularda icthadın caiz olmayışı, nasların büsbütün icthada kapalı olduğu değil nassın düzenlediği hususun nassa aykırı olacak bir şekilde alternatif bir düzenlemeye tabi tutulmasının mümkün olmadığı anlamına gelir. Nitekim hemen bütün icthadlar nas üzerinden yürütülür ve naslarla bağlantılıdır. Apaydın, "Nas", 391.

⁴⁵ Ebû İshak eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'* (nşr. Abdülmecîd Türkî), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988, II, 1045; Ya'kûb, *Teysîrü'l-vüsûl*, II, 258.

⁴⁶ Bahrülulûm el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahâmât*, II, 404.

⁴⁷ Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, III, 1174.

⁴⁸ Ebû Nâcî, *Usûlü'l-fikh*, s. 363. "İctihadın etkili olabilmesi, onun bir otoriteden çıkmasıyla mümkündür. Bu da ya hilafet gibi kutsalla ilişkilendirilen bir kurum, ya da takva ve özel hayatı -dinî ciddiyeti- ile temayüz etmiş bir şahıs olabilir." Faruk Beşer, *Bilgi Fıkıh ve İctihat*, İstanbul: Nûn Yayınları, 2016, s. 174.

⁴⁹ Bu konuda Şâfiî'nin hayatından örnekler için bkz. Muhammed Ebû Zehre, *İmam Şâfiî*, s. 72.

⁵⁰ "Bu bağlamda Kur'an'a baktığımızda (...) ahlak altyapısına bağlı, meşruiyetini ve kuvvetini oradan alan bir hukuk düzeninin de temelleri atılmış oluyordu. Bu özellik, ahlakın tarihsel olarak hukuktan daha önce var olduğunu söyleyen hukuk tarihçilerini teyit etmektedir. Ahmet Yaman, "Fıkıhın Arka Plan Ögesi Olarak Ahlak", *Makâsîd ve İctihad: İslam Hukuk Felsefesi Araştırmaları* (haz. Ahmet Yaman), İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010, s. 50.

kirâmin, Hz. Peygamber'in (sav) zevcelerinin fikhi görüşlerine müracaat ettikleri bilinmektedir.⁵²

b) Müctehidin Ergenlik Durumu

Müctehidin bâliğ (البالغ) olması şarttır.⁵³ Çünkü fiilen veya hükmen ergen olmayan bir insanın, yeterli cinsel ve akli olgunluğa ulaşamadığı için bazı dinî konuları anlamlandırmakta ve yorumlamakta zorlanması kaçınılmazdır.⁵⁴ Dolayısıyla teorik olarak müctehid olunabilecek alt yaş sınırı erkeklerde on iki, kadınlarda ise dokuzdur.

4. Müctehid Psikolojisinin Nasların Fikhi Yorumuna Ruhsal Açıdan Etkisi

a) Müctehidin Zihinsel Durumu

Müctehidin âkıl (العاقل) olması⁵⁵ yani ruh sağlığının yerinde olması⁵⁶ şarttır. Çünkü akıl hastası düşünemez.⁵⁷ Ortalama bir zekânın⁵⁸ ictihad için yeterli olmadığı, müctehidin en azından üstün zekâyâ sahip olması gerektiği de söylenebilir.

İctihad aşamasında bilincin⁵⁹ açık ve yeterli olması da zorunludur. Bu nedenle uyuyanın sayıklaması, rüyadaki konuşmalar, hipnoz lunun, sarhoşun vb. sözleri ictihad olarak nitelendirilemez.

İctihada fitraten kabiliyetli olmak da şarttır. Bu nedenle kişi, gerekli ilimleri öğrense bile ictihad melekesine sahip değilse müctehid olamaz. Bu durumu, şiir yazma melekesine sahip olmayıp da pek çok şiir okumuş veya ezberlemiş bir insanın şair kabul edilmemesine benzetebiliriz.⁶⁰ Çeşitli eserlerde “sözün amaçlarına ulaşmayı sağlayan güçlü kavrama yetisine sahip kişi”,⁶¹ “fikhi bakış açısına sahip olan tetkik ehli âlim”⁶² ve “ahkâma taalluk eden şer’î delillerin ruhuna nüfuz edecek

51 Bir görüşe göre kadınların fetvası geçerlidir fakat ictihadı geçerli değildir. Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, III, 1174.

52 Şa'bân Muhammed İsmâil, *Usûlü'l-fikhi'l-müeyesser*, II, 293.

53 Tâceddin es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi ilmi usûli'l-fikh* (nşr. Akile Hüseyin), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1432/2011, s. 469; Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh* (nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî ve Ömer Süleyman el-Eşkâr), 2. basım, Küveyt: Vezâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1413/1992, VI, 199; Ali b. Süleyman el-Merdâvî, *et-Tahbîr fi şerhi't-Tahrîr* (nşr. Ahmed b. Muhammed es-Serrâh), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000, VIII, 3869; Muhammed b. Ali es-Senûsî, *İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı* (çev. Abdülhadi Timurtaş), İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 84; Ebû Nâcî, *Usûlü'l-fikh*, s. 363.

54 Benzer bir düşünce için bkz. Ya'kûb, *Teysîrü'l-vüsûl*, II, 259.

55 Tâceddin es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, s. 469; Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, VI, 199.

56 Abdullah Kahraman, *Fıkıh Usulü*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010, s. 334.

57 Ya'kûb, *Teysîrü'l-vüsûl*, II, 259.

58 *Zekâ*, insanın düşünme, akıl yürütme, objektif gerçekleri algılama, yargılama ve sonuç çıkarma yeteneklerinin tamamı anlamındadır. <http://www.tdk.gov.tr> (erişim: 18 Mart 2017).

59 *Bilinç*, insana özgü, öznel ve nesnel gerçekliğin farkında olma yetisidir. Şen, *Bilinç ve Etkisi*, s. 60.

60 Abdülkerîm Zeydân, *el-Vecîz fi usûli'l-fikh*, 7. basım, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2000, s. 405.

61 Refik el-Acem, *Mevsû'atü mustalahâti usûli'l-fikh*, II, 1115.

62 Beşer, *Bilgi Fıkıh ve İctihat*, s. 107.

zekâ ve nazar-ı fikhîye malik olan zat”⁶³ olarak tarif edilen kısaca “sözde değil özde fakih” olarak tanımladığımız (*fakîhü'n-nefs*) (فقيه النفس) kavramı da aslında bu düşünceyi ifade etmektedir.

İctihad, basit bir düşünce faaliyetinin ötesinde âdeta bir beyin fırtınasıdır.⁶⁴ Bir açıdan bakıldığında icthadın, düşünce özgürlüğünün temellerinden birisi olduğu da söylenebilir.⁶⁵

b) Müctehidin Duyusal Durumu

Çevreden organizmaya çarpan bütün fiziksel uyarıcılar, belli duyu organlarında kimyasal ya da elektriksel değişikliklere sebep olur. Bu değişikliklerin meydana getirdiği sinir akımının belli sinir yollarından geçerek beyne ulaşmasına *duyum* denir. Organizmanın, çevreden gelen bu etkileri görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma organlarıyla algılama yeteneğine de *duyu* adı verilir.⁶⁶

Özellikle görme ve işitme başta olmak üzere beş duyu, müctehidin nasları anlaması ve yorumlaması açısından çok önemlidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konuya usûl-i fikh kaynaklarında değinilmemiştir.⁶⁷ Müctehidin duyularıyla ilgili katı sınırlar listelemek yerine bunların yeterli düzeyde olmasının şart olduğunu söylemekle yetinmek daha uygun olur. Çünkü kişilerin duyu yönüyle yaşadıkları kayıpları ne derece telafi ettikleri görecelidir.

c) Müctehidin Duygusal Durumu

Korku,⁶⁸ utanma,⁶⁹ öfke⁷⁰ vb. duygular,⁷¹ icthad sürecini olumsuz etkileyebilir. Örneğin kişi, grup veya yönetim sisteminin baskısından duyulan korku,

⁶³ Mehmed Seyyid, *Usûl-i Fıkıh: Medhal* (haz. Selçuk Camcı), İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011, s.148.

⁶⁴ Yavuz Köktaş, *Güncel Hadis Yorum ve Tartışmaları*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010, s. 34.

⁶⁵ Abdül Mün'im en-Nemr, *el-İctihâd*, 2. basım, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1987, s. 71.

⁶⁶ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, 4. basım, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1978, s. 99. Benzer tanımlar için bkz. Atkinson, Rita L. v.dğr., *Psikolojiye Giriş* (çev. Öznur Öncül ve Deniz Ferhatoğlu), 14. basım, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2012, Sözlük, s. 5.

⁶⁷ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'deki “Hâkimin temyîz-i tâmma muktedir olması lazımdır. Binaenaleyh sagîr ve ma'tûh ve a'mâ ve tarafeynin savt-ı kavîlerini işitemeyecek mertebe sağır olan kimsenin kazası caiz değildir.” (mad. 1794) ifadesi, mutlak olarak icthad faaliyetiyle ilgili olmasa da yargısal icthada değinmektedir.

⁶⁸ Sükûti icmâyı kabul etmeyenler, gerekçelerden birisi olarak müctehidin, zamanındaki zalim bir idareciden çekinmiş olabileceğini ifade ederler. Ali Pekcan, *Klasik Usul Düşüncesinde İcmâ Doktrini*, Konya: Yediveren Kitap, 2009, s. 79; Muhammed Mustafa Şelebî, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*, Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1431/2010, s. 172.

⁶⁹ Sükûti icmâyı kabul etmeyenler, gerekçelerden birisi olarak müctehidin, diğer bir müctehide duyduğu hürmetten dolayı kendi görüşünü açıklamaktan utanmış olabileceğini ifade ederler. Pekcan, *Klasik Usul Düşüncesinde İcmâ Doktrini*, s. 79.

⁷⁰ “Hâkim, öfkeliyken taraflar arasında kesinlikle hüküm vermemelidir.” Buhârî, “Ahkâm”, 13; Müslim “Akziye”, 16; Nesâî, “Kudât”, 18. Gazap, korku, uyku galebesi, ferah vb. olumlu veya olumsuz duyguların etkisindeyken hâkim hatalı hüküm verebilir. Bu gibi hâllerde hâkim hükmünü başka bir güne tehir etmelidir. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1972-1982, XII, 320.

içinde bulunduğu ortamı ya da elindeki mevcut imkânları kaybetme endişesi, toplum veya bilimsel çevre tarafından dışlanma veya yadırganma kaygısı,⁷² müctehidin ulaştığı görüşleri gizlemesine veya değiştirmesine sebep olabilir. Müctehid, bahsi geçen olumsuz duygular içerisindeyken ictihad faaliyetini durdurmalı ve uygun bir zamana ertelemelidir.

Zaruret hâli dışında bir müctehidin, ictihad etmesi mümkün iken başka bir müctehidi taklid etmesi haramdır.⁷³ Müctehidin başka bir müctehidi taklidinin yasaklığı meselesi, yeni fikirlerin üretilmesi noktasında zorlayıcı bir rol oynayabilir.

Cesaret, ictihad sürecini olumlu etkileyen duygulardandır. Müctehid, gerektiğinde doğru olduğuna inandığı görüşünü tehditlere aldırış etmeden sonuna kadar savunabilmelidir.⁷⁴

d) Müctehidin Özgürlük Durumu

Bazı âlimler müctehidin hür olmasını şart olarak kabul etmiştir.⁷⁵ Cumhuriyet ise bu kanaatte değildir. Çünkü tâbiinden bazılarının, Abdullah b. Abbas'ın (ra) mevlâsı İkrime el-Berberî'nin fikhi görüşlerine müracaat ettikleri bilinmektedir.⁷⁶

Kişinin iradesinin de özgür olması gerekir. Bu nedenle ikrah altındaki açıklamalar da ictihad olarak nitelendirilemez.

e) Müctehidin Zaman Algısı

Müctehidin, nasların nâsîh ve mensûhunu bilmesi şarttır.⁷⁷ Yani kronolojik açıdan Kitap ve Sünnet metinlerinin sırasını gözetmesi zorunludur. Bu şekilde,

⁷¹ *Duygu*, davranışın temelinde yatan korku, sevinç veya hayret gibi hislerdir. Charles G. Morris, *Psikolojiyi Anlamak: Psikolojiye Giriş* (çev. Belgin Ayvaşık v.dğr.), Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 2002, s. 717.

⁷² *Kaygı*, belirsiz bir korkunun ya da kötü bir şey olacağına dair hissin sürekli baskın olduğu psikolojik hâldir. Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*, 15. basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010, s. 581.

⁷³ Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmî'l-usûl* (nşr. Abdullah Muhammed el-Cebûrî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1989, s. 635-638; Ebû'l-Feth Şerefülislâm el-Bağdâdî, *el-Vüsûl ile'l-usûl* (nşr. Abdülhamîd b. Ali Ebû Zenîd), Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1404/1984, II, 362-363; Alâeddin es-Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl* (nşr. Muhammed Zeki Abdülber), 2. basım, Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1418/1997, s. 752; Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fî usûli'l-fikh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts, s. 202; İsnævî, *et-Temhîd fî tahrîci'l-furû' ale'l-usûl* (nşr. Muhammed Hasan Heyto), 4. basım, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987, s. 524; Lâmişî, *Kitâb fî usûli'l-fikh* (nşr. Abdülmecid Türkî), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1995, s. 200-201; Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vezîr, *el-Musaffâ fî usûli'l-fikh*, Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 2002, s. 811; Muhammed Sâlih el-Useymîn, *Şerhu nazmi'l-Varakât fî usûli'l-fikh*, Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1425/2004, II, 218.

⁷⁴ Konu ile ilgili bazı örnek yaşantılar için bkz. Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe* (çev. Osman Keskiöğlü), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 65-66.

⁷⁵ Bir görüşe göre kölelerin fetvası geçerlidir fakat ictihadi geçerli değildir. Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, III, 1174.

⁷⁶ Şa'bân Muhammed İsmâil, *Usûlü'l-fikhi'l-müeyesser*, II, 293.

⁷⁷ Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh* (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983, II, 358; İbn Mutîr, *Süllemü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* (nşr. Mehdî Muhammed el-Harrâzî), Beyrut: Dârü'l-Beşâri'l-İslâmiyye, 1428/2007, II, 1331;

uygulamadan kaldırılan metinler üzerine yanlış hükümler bina edilmemiş olur. Müctehid, herhangi bir şekilde aykırı icthad hatasına düşmemek için üzerinde icmâ edilmiş konuları da bilmelidir.⁷⁸

Kaynaklarda *el-ictihâd kable'l-vukû'* (الإجتihad قبل الوقوع)⁷⁹ ve *farazi meseleler* (المسائل الفرضية)⁸⁰ olarak adlandırılan ve sorulabilecek sorulara hazırlıklı olmak veya böyle bir gerekçe olmaksızın sırf bilimsel gelişim amacıyla hükmü bilinmeyen konulara ilişkin henüz gerçekleşmemiş⁸¹ sorunlar hakkında icthad etmek mendup kabul edilir.⁸² Çok nadir meydana gelen veya vukuu mümkün olmayan konularda icthad ise gereksiz meşguliyet ürettiği için bazı âlimlerce mekruh sayılmıştır.⁸³ Gecikmesinde sakınca olan acil bir konuda (الأمر المستعجل لا يقبل التأخير) icthad etmek ise farz-ı ayın kabul edilmektedir.⁸⁴

İctihad, sadece dini anlamak değil aynı zamanda onu amelî hayata tatbik etmek demektir.⁸⁵ Bu nedenle gelişen ve değişen toplumsal şartlar karşısında İslam hukukunun canlılığını koruyarak gelişmesi icthada bağlıdır.⁸⁶

Fıkıh, kelamı zamana göre anlamaktır. Bunu zamanı kelama göre anlamak olarak diye de ifade edebiliriz. Bu bağlamda icthad kapısının kapanmış olduğunu söylemek dahi başlı başına bir icthattır ve bir şeyi fiilen devam ettirirken onun sona ermiş olduğunu söylemek bir paradokstur.⁸⁷

Müctehidin, ulaştığı hükmün yol açacağı sonuçları icthad faaliyeti süresince göz önünde bulundurması (اعتبار المآلات),⁸⁸ çağının meselelerine (شؤون عصره) nüfuz

Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min ilmi'l-usûl* (nşr. Muhammed Saîd el-Bedrî), Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1412/1992, s. 252.

⁷⁸ Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 273.

⁷⁹ Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, III, 1170; Bahrülulûm el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahâmût*, II, 404.

⁸⁰ Ebû Nâcî, *Usûlü'l-fıkh*, s. 366.

⁸¹ Hiçbir dinde, hiçbir ideolojide düşünceye bu denli önem verildiğini görmek mümkün değildir. Hataya ecir ve sevap vadedilmesi, düşünce önündeki tüm engelleri kaldırmak demektir. Bu, şu anlama gelir: Sürekli düşünün, hata etmekten korkmayın, hata ederim korkusuyla düşünmekten geri kalmayın. Hatta düşünmek için olayların olmasını beklemeyin. Olaylar vuku bulmadan olabilecek şeyler üzerinde düşünün, çareler arayın, alternatifler ortaya koyun, tek kelimeyle istenilen kesintisiz bir düşünce faaliyeti. Köktaş, *Güncel Hadis Yorum ve Tartışmaları*, s. 34-35.

⁸² Safvân Adnân Dâvûdî, *el-Lübâb fi usûli'l-fıkh*, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1420/1999, s. 281. Benzer bir görüş için bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'n an rabbi'l-âlemîn*, Kahire: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1418/1997, II, 454.

⁸³ Ya'kûb, *Teysîrül-vüsûl*, II, 257. Bu bağlamda toplum hayatında ortaya çıkabilecek bütün olayları önceden farz edip hiçbir olayı dışarıda bırakmayacak şekilde kanunlar hazırlamanın erişilemeyecek bir gaye olduğu ifade edilmelidir. bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, "İslam Hukukunda Müctehidin Naslar Karşısındaki Durumu ile Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, (1986), s. 26.

⁸⁴ Ebû Nâcî, *Usûlü'l-fıkh*, s. 366.

⁸⁵ Hayrettin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975, s. 22.

⁸⁶ Ahmet Yaman, "İslam Hukuk İlmi Açısından Makâsîd İctihadının ya da Gâî/Teleolojik Yorum Yönteminin İlkeleri Üzerine", *Makâsîd ve İctihad: İslam Hukuk Felsefesi Araştırmaları*, Rağbet Yayınları (haz. Ahmet Yaman), İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010, s.192.

⁸⁷ Beşer, *Bilgi Fıkıh ve İctihat*, s. 109 ve 165.

⁸⁸ Mehmet Selim Aslan, "İctihad ve Fetva Faaliyetlerinde Olası Sonuçların Dikkate Alınması (İ'tibâru'l-Meâlât)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 27, (2016), 184.

edebilecek nitelikte olması,⁸⁹ zamanla ortaya çıkan gelişmeleri dikkate alması,⁹⁰ hayatı bilmesi⁹¹ (معرفة الحياة) ve ıslah düşüncesine sahip olması⁹² şarttır. Müctehid *karîha* (القريحة) sahibi olmalı yani meşru zeminden ayrılmamak şartıyla yeni ufuklar ve sürekli gelişen fikirler peşinde koşmalıdır.

Ayrıca müctehid, “geçmiş-şimdi-gelecek” arasında dengeli bir değerlendirme yapabilmeli, çağını iyi tanımakla beraber geçmişinden de kopmamalıdır. Yaptığı yorumların kendisinden sonraki zaman dilimlerinde de etkili olabileceğini unutmamalıdır.

f) Müctehidin İnsan Algısı

Müctehid, nasların sadece lafız veya yalnızca manalarına odaklanmayıp, metnin yanı sıra amacın da üzerinde durmalı, nihayetinde İslam’ın insanlara doğru, âdil, güzel ve kolay olanı bildirmek için gönderilmiş bir din olduğunu da göz önünde bulundurmalıdır.

İctihadın hükmünün yerine göre farz-ı ayın ve yerine göre farz-ı kifâye⁹³ olması, çoğunlukla toplumsal ihtiyacın belirilmiş ve bu ihtiyacın aciliyet kazanmış olmasıyla bağlantılıdır.⁹⁴ Bu da ictihadın, nihayetinde sırf bir bilimsel faaliyet olmaktan ziyade insanlığa fayda temin etme niteliğine vurgu yapmaktadır. İctihad, müctehidin kendisinden çok topluma yönelik bir fonksiyona sahip olduğu için müctehidin, omuzlarında bu sorumluluğu hissetmesi beklenir.

Müctehidin insanı tanıması⁹⁵ (معرفة الناس) ve bu bağlamda psikoloji başta olmak üzere insanı konu edinen çeşitli bilimlere hakkında yeterince bilgi sahibi olması önemlidir.

Müctehid, insanlara sadece kuru bilgi yığını üzerinden değil, nasların maksatları açısından da önderlik etmeye ve onlara doğru olduğunu düşündüğü istikamette yol göstermeye çalışmalıdır.⁹⁶

Sonuç

⁸⁹ *el-İctihâd ve't-tecdîd fi't-teşrî'i'l-İslâmî*, Tunus: eş-Şeriketü't-Tûnusiyye, ts., s. 73.

⁹⁰ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 4. basım, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012, s. 133-139.

⁹¹ Şa'bân Muhammed İsmâil, *Usûlü'l-fikhi'l-müyyesser*, s. 295.

⁹² İslah anlamındaki modernizmi, asli kaynakların anlam yönünden tahrifi sonucunda ortaya çıkan yozlaşma, toplumsal kötülükleri düzeltme ve ahlaki değerleri yüceltme ihtiyacına yönelik bilinçlenmeyi hedefleyen bir aktivite olarak değerlendirmek mümkündür. Muhsin Demirci, *Kur'an ve Yorum*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, s. 262.

⁹³ Normal hâllerde ictihadın farz-ı kifâye olduğu konusunda icmâ vardır. İbn Nûreddin, *Kitâbü'l-İsti'dâd li-rütbeti'l-ictihâd* (nşr. Muhammed Berekât), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1428/2007, II, 1146.

⁹⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî* (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, IV, 20; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Makâsîdü'l-şer'i'ati'l-İslâmiyye* (nşr. Muhammed Tâhir el-Mîsâvî), Amman: Dârü'n-Nefâis, 1421/2001, s. 408; Mustafa Dîb el-Buğâ, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî: dirâse âmme*, Dîmaşk: Dârü'l-Mustafa, 1428/2007, s. 360.

⁹⁵ Şa'bân Muhammed İsmâil, *Usûlü'l-fikhi'l-müyyesser*, s. 295.

⁹⁶ “Yeryüzündeki âlimler, gökyüzündeki yıldızlar gibidir.” *Müsned*, III, 157.

Müctehidin ictihad faaliyeti, bedensel ve ruhsal bir işleyişin ürünüdür. Bu nedenle doğru, tutarlı ve nasların lafız ve manalarına uyumlu görüşlerin ortaya konulabilmesi, müctehide ait bütün birikim ve yetilerin yeterli ve sağlıklı olmasına bağlıdır.

Söz konusu yeterlilik ve sağlıklı durumun varlığı meselesi tam bir şekilde müctehidin psikolojik görünümünün bilinmesiyle mümkündür. Bu bilgiye ulaşılabilmesi için de tespit edebildiğimiz kadarıyla yeni bir kavram olan “ictihad ehliyetine sahip fıkıh bilgininin, şer’î delillerden amelî hüküm çıkarma aşamasında akıl, zekâ, bilinç, irade, algı, gelişim, duyu, duygu vb. psikolojik süreçler açısından durumu” olarak tanımlanabilecek olan *müctehid psikolojisinin* ortaya konulması gerekmektedir.

Bu anlayış çerçevesinde bu çalışmanın “psikolojik veriler ışığında fıkıhın yeniden ve bütün olarak araştırılması” olarak tanımladığımız *fıkıh psikolojisi* alanına müctehid kavramı bağlamında katkı sağlaması umulabilir.

Netice olarak müctehidin psikolojik yapısının yeterli ve sağlıklı olmasının, nasların fıkhi yorumunu olumlu yönde etkilediği ve “sözde değil özde fakih” (*fakîhü'n-nefs*) olmanın da bu olumlu etkiyi artırabileceği söylenebilir.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî* (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009, I-IV.
- Acem, Refîk, *Mevsû'atü mustalahâti usûli'l-fikh inde'l-müslimîn*, Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1998, I-II.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, I-VI.
- Ak, Ayhan, *İslam Hukuk Felsefesi: Köken ve Uyum Odaklı Analiz*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Akdemir, Salih, “Nas ve Yorum İlişkisi”, *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Samsun: Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989, 525-538.
- Albayrak, İsmail, “Müslüman Toplumlarında Kur’ân-ı Kerîm’in Yeri ve Tefsiri”, *Diyanet İlmî Dergi*, (2011), 455-469.
- Âmidî, Seyfeddin, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1432/2011, I-IV.
- Apaydın, Hacı Yunus, “İctihad”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, 432-445.
- Apaydın, Hacı Yunus, “Nas”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 391-392.
- Aslan, Mehmet Selim, “İctihad ve Fetva Faaliyetlerinde Olası Sonuçların Dikkate Alınması (İ'tibâru'l-Meâlât)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 27, (2016), 183-218.
- Atkinson, Rita L. v.dğr., *Psikolojiye Giriş* (çev. Öznur Öncül ve Deniz Ferhatoğlu), 14. basım, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2012.
- Babanzâde Ahmed Naim - Miras, Kâmil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, 6. basım, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1972-1982, I-XII.
- Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl fi ahkâmi'l-usûl* (nşr. Abdullah Muhammed el-Cebûrî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1989.
- Bağdâdî, Ebû'l-Feth Şerefülislâm, *el-Vüsûl ile'l-usûl* (nşr. Abdülhamîd b. Ali Ebû Zenîd), Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1404/1984, I-II.

- Bahrülulûm el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahamût bi-şerhi Müsellemi's-sübût*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002, I-II.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, 4. basım, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1978.
- Beşer, Faruk, *Bilgi Fıkıh ve İçtihat*, İstanbul: Nûn Yayınları, 2016.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985, I-VIII.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi'u's-sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, I-VIII.
- Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (nşr. Acîl Câsim Neşmî), 2. basım, İstanbul: İrşad Yayınları, 1414/1994, I-IV.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 3. basım, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 1999.
- Cezerî, Şemseddin, *Mi'râcü'l-Minhâc* (nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil), Kahire: Matba'atü'l-Hüseyn el-İslâmiyye, 1413/1993, I-II.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, *et-Telhîs fi usûli'l-fikh* (nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, I-II.
- Dâvûdî, Safvân Adnân, *el-Lübâb fi usûli'l-fikh*, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1420/1999.
- Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi'l-usûl* (mukaddime ve nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Demirci, Muhsin, *Kur'an ve Yorum*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, "İslam Hukukunda Müctehidin Naslar Karşısındaki Durumu ile Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1986), 23-51.
- Duvayhî, Ali b. Sa'd b. Sâlih, *Usûlü mezhebi'l-İmâm el-Evzâi min vâkı'i fikhîh ve âsârih*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1425/2004.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, I-V.
- Ebû Nâcî, Abdüsselâm Mahmûd, *Usûlü'l-fikh*, Beyrut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2002.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde fi usûli'l-fikh* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002, I-II.
- Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh* (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983, I-II.
- Emîr Abdülazîz, *Usûlü'l-fikhî'l-İslâmî*, Beyrut: Dârü's-Selâm, 1418/1997, I-II.
- Fahredden er-Râzî, *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fikh*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988, I-VI.
- Gazzâlî, *el-Menhûl fi'l-usûl* (nşr. Muhammed Hasan Heyto), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1419/1998.
- Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, Bulak: Dâru Sâdır, 1322-1324, I-II.
- Hamâdû, Nezîr, *el-İctihâd bi'r-re'y fi'teşrî'i'l-İslâmî*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009.
- Herevî, Hâce Abdullah, *Zemmü'l-keâm* (nşr. Abdurrahman Abdülaziz eş-Şebel), Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1418/1998, I-V.
- <http://www.tdk.gov.tr> (erişim: 18 Mart 2017).
- Hudârî, *Usûlü'l-fikh*, 6. basım, Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1389/1969.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Makâsîdüş-şer'ati'l-İslâmiyye* (nşr. Muhammed Tâhir el-Mîsâvî), Amman: Dârü'n-Nefâis, 1421/2001.
- İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 2. basım, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983, I-III.

- İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in an rabbi'l-âlemîn*, Kahire: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1418/1997, I-II.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fikh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- İbn Mâce, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, I-II.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. basım, Beyrut: Dâru Sâdır, 1994, I-XV.
- İbn Mutîr, *Süllemü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* (nşr. Mehdî Muhammed el-Harrâzî), Beyrut: Dârü'l-Beşâri'l-İslâmiyye, 1428/2007, I-II.
- İbn Müflih, Şemseddin, *Usûlü'l-fikh* (nşr. Fehd b. Muhammed es-Sedhân), Riyad: Mektebetü Abîkân, 1420/1999, I-IV.
- İbn Nûreddin, *Kitâbü'l-İsti'dâd li-rütbeti'l-ictihâd* (nşr. Muhammed Berekât), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1428/2007, I-II.
- İbnü's-Sââtî, Muzafferüddin, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- el-İctihâd ve't-tecdîd fi't-teşrî'i'l-İslâmî*, Tunus: eş-Şeriketü't-Tûnusiyye, ts.
- İsmâil, Şa'bân Muhammed, *Usûlü'l-fikhi'l-müyesser*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008, I-II.
- İsnevî, *et-Temhîd fî tahrîci'l-furû' ale'l-usûl* (nşr. Muhammed Hasan Heyto), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987.
- İsnevî, *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-vüsûl* (nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil ve Ahmed Ferid el-Mezîdî), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, I-IV.
- Kahraman, Abdullah, *Fıkıh Usulü*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Karâfî, Şehâbeddin, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1432/2011.
- Karaman, Hayrettin, "Adâlet", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, 343-344.
- Karaman, Hayrettin, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975.
- Kebîsî, Hamed, *Usûlü'l-ahkâm ve turuku'l-istinbât fi't-teşrî'i'l-İslâmî*, Dımaşk: Dârü's-Selâm, 1430/2009.
- Koşum, Adnan, *Nasları Anlama ve Yorumlamada Yöntem Sorunu: Fazlurrahman Örneği*, İstanbul: İz Yayınları, 2004.
- Köktaş, Yavuz, *Güncel Hadis Yorum ve Tartışmaları*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Lâmişî, *Kitâb fî usûli'l-fikh* (nşr. Abdülmecid Türkî), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1995.
- Leknevî, *Kamerü'l-akmâr alâ Nûri'l-envâr*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995, I-II.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, I-II.
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Dersaadet: Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, 1322.
- Mehmed Seyyid, *Usûl-i Fıkıh: Medhal* (haz. Selçuk Camcı), İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011.
- Merdâvî, Ali b. Süleyman, *et-Tahbîr fî şerhi't-Tahrîr* (nşr. Ahmed b. Muhammed es-Serrâh), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000, I-VIII.
- Morris, Charles G., *Psikolojiyi Anlamak: Psikolojiye Giriş* (çev. Belgin Ayvaşık v.dğr.), Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 2002.
- Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe* (çev. Osman Keskiöğlü), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Muhammed Ebû Zehre, *İmam Şâfiî* (çev. Osman Keskiöğlü), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1996.
- Muhammed Ebû Zehre, *Usûlü'l-fikh*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Muhammed Şâkir, Hanbelîzâde, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, Dımaşk: Dârü'l-Beşâir, 1424/2004.
- Mustafa Dîb el-Buğâ, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî: dirâse âmme*, Dımaşk: Dârü'l-Mustafa, 1428/2007.

- Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, I-VIII.
- Nemle, Abdülkerim, *el-Mühezzeb fî ilmi usûli'l-fikhi'l-mukâren: tahrîr li-mesâlihi ve dirâsetihâ dirâse nazariyye tatbikiyye*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999, I-V.
- Nemr, Abdülmün'im, *el-İctihâd*, 2. basım, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1987.
- Nesâî, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, I-VIII.
- Özcan, Zeki, *Teolojik Hermenötik*, İstanbul: Alfa Yayınları, 1998.
- Pekcan, Ali, *Klasik Usul Düşüncesinde İcmâ Doktrini*, Konya: Yediveren Kitap, 2009.
- Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*, (çev. Baha Arıkan), Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1955-1956, I-II.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer, *Kavâtı'u'l-edille fî'l-usûl* (nşr. Sâlih Süheyl Ali Hamûde), Amman: Dârü'l-Fârûk, 422/2011, I-III.
- Semerkandî, Alâeddin, *el-Mîzân fî usûli'l-fikh* (nşr. Yahyâ Murad), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Semerkandî, Alâeddin, *Mîzânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl* (nşr. Muhammed Zeki Abdülber), Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1418/1997.
- Senûsî, Muhammed b. Ali, *İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı* (çev. Abdülhadi Timurtaş), İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Kur'an'ın Anlaşılmasına Tarihin Etkisi", *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi* (edt. Mehmet Mahfuz Söylemez), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, 67-80.
- Sübki, Tâceddin, *Cem'u'l-cevâmi' fî ilmi usûli'l-fikh* (nşr. Akîle Hüseyin), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1432/2011.
- Şafak, Ali, "Fisk", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, 37-38.
- Şâtîbî, İbrâhîm b. Mûsâ, *el-Muvâfakât fî usûli's-şer'î'a* (nşr. Muhammed Abdullâh Dirâz), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts., I-IV.
- Şelebî, Muhammed Mustafa, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1431/2010.
- Şen, Cemalettin, *Bilinç ve Etkisi: İslam Hukukunda Bilincin Hak ve Sorumluluklara Etkisi*, Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Şen, Cemalettin, "İslam Hukukunda Bilincin Hak ve Sorumluluklara Etkisi", (doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).
- Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min ilmi'l-usûl* (nşr. Muhammed Saîd el-Bedrî), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1412/1992.
- Şinkî, Muhammed Emîn, *Müzekkire fî usûli'l-fikh* (nşr. Ebû Hafs Sâmi el-Arabî), Mansûre: Dârü'l-Yakîn, 1419/1999.
- Şîrâzî, Ebû İshak, *el-Lüma' fî usûli'l-fikh* (nşr. Muhyiddin Dîb Mesto ve Yûsuf Ali Bedîvî), Dîmaşk: Dâru İbn Kesîr, 1429/2008.
- Şîrâzî, Ebû İshak, *Şerhu'l-Lüma'* (nşr. Abdülmecîd Türkî), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988, I-II.
- Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, I-V.
- Ulaş, Sarp Erk v.dğr., *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002.
- Urmevî, Tâceddin, *el-Hâsıl mine'l-Mahsûl fî usûli'l-fikh* (nşr. Abdüsselâm Mahmûd Ebû Nâcî), Beyrut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2002, I-III.
- Useymîn, Muhammed Sâlih, *Şerhu nazmi'l-Varakât fî usûli'l-fikh*, Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1425/2004.

- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl* (nşr. Muhammed Zeki Abdülber), Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1412/1992.
- Vezîr, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Musaffâ fi usûli'l-fikh*, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 2002.
- Ya'kûb, Abdürrahîm, *Teyşîrü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, Riyad: Mektebetü Abîkân, 1431/2010, I-II.
- Yaman, Ahmet, "Fikhın Arka Plan Ögesi Olarak Ahlak", *Makâsîd ve İctihad: İslam Hukuk Felsefesi Araştırmaları* (haz. Ahmet Yaman), İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010, 47-61.
- Yaman, Ahmet, "İslam Hukuk İlmi Açısından Makâsîd İctihadının ya da Gâî/Teleolojik Yorum Yönteminin İlkeleri Üzerine", *Makâsîd ve İctihad: İslam Hukuk Felsefesi Araştırmaları*, Rağbet Yayınları (haz. Ahmet Yaman), İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010, 191-225.
- Yavuz, Yunus Vehbi, *Hanefî Mezhebinde İctihad Felsefesi*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1993.
- Zâyidî, Abdurrahman, *el-İctihâd bi-tahkîki'l-menât ve sultânih fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1426/2005.
- Zerkeşî, Bedreddin, *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh* (nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî ve Ömer Süleyman el-Eşkâr), Küveyt: Vezâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1413/1992, I-VI.
- Zeydân, Abdülkerîm, *el-Vecîz fi usûli'l-fikh*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2000.